TARBAY EDE

Zsenik csapdája

„Fájdalom, fejedelmek összeesküdnek, népek nem, s mindig veszít a győzhetetlen tömeg."

(Madách Imre)

Madách két évtizeden át vergődött a magányos írók csapdájában. Megjelenés, visszhang hiányában próbálta formálni rendhagyó személyiségét. Versei egy vékony, korai kötet kivételével íróasztalfiókban porosodtak. Drámapályázatokra küldött darabjainak – egyetlen dicséretet leszámítva – csupán kurdarcait „élvezhette". Távol az irodalmi élet már akkor is meghatározó központjától, Pesttől, távol a szerveződő irodalmi lapok szerkesztőségeitől és szerkesztőitől meddő, de makacssága miatt csodálatot érdemlő harcot folytatott önmaga írói megteremtéséért.

Igaz, kérdéses, ha Pesten él, befogadják-e? Lírája olyan mértékben volt intellektuális, hogy az akkori irodalmi ízlés képtelen lett volna elismerni. Mégis megkockáztathatjuk: ha induló korszakában megértő költői-baráti közegbe, egyívásúak nyájába kerül, máshogy alakul lírai életműve, és másként drámáinak sorsa, ha azokat színpadon láthatja. Ezért döbbenetes a Tragédia érettsége, mellyel nemcsak saját korát előzte meg, hanem a 20. század első felét, sőt, jelenünket is. Talán ezért érthető a megírás és az ősbemutató közötti több mint húsz év kételkedése a „könyvdrámának" nevezett Tragédia játszhatóságában, pedig ha a sokak által már akkor elődjének tekintett Fausttal elemző módon vetik össze, kiáltóvá válik Madách szituációs és színpadi érzékenysége, nyelvi tömörsége, a mozaikok összefogottsága, a dráma gondolati egysége, dinamizmusa, látványereje.

Ma már tény: 1859. február 17. és 1860. március 20. között zseniális mű született a körülmények, a magány csapdája, az írói-költői és emberi kudarcsorozat ellenére. Vagy éppen ezért? De az is tényként fogható fel (erre példa már néhány színházi előadás mellett a legutóbbi rádióváltozat), hogy Madách *eredeti* sorai gyakran jobbak, keményebbek, markánsabbak, a Tragédia egészébe igazabban simulóak, mint Arany János javításai. Ezek jelentéktelen része nem több egy figyelmes kézirat-előkészítő munkájánál (betűkihagyások, betűelírások javítása), máskor nyelvhelyességiek (a gyakori „nem-e" meggyomlálása), legtöbbször azonban vitathatóak. Csak találomra néhány jellemző példa. Az egyik: Arany kezenyomán a gondolat sokszor a madáchi ellentétbe csap át, mint a „Két golyó küzd egymás ellen / Szétszakadni, összeesni" szövegmódosításban: „Összehullni, szétsietni". Madách a szétesésen is diadalmaskodó összetartó erőről beszél, Arany az ellenkezőjéről, ráadásul a kép dinamikus ereje is nagyobb az eredeti sorban.

Egy másik: Madách „Hozsána Ur! ki szent törvényt szabott"-ja plasztikusabb, pontosabb Arany „Hozsán' az Urnak, ki törvényt hozott"-jával szemben. A „szent" szó, ami itt lényeges, kimaradt, és a „hozott" lágyabb mint a „szabott". Madách mellett szól az is, hogy a „Hozsána Ur" – a színpadi szövegmondásra figyelve – mondhatóbb, mint a már a maga korában is mesterkéltté vált „Hozsán' az Urnak". Ez a „hozsán" egy másféle Arany János-i következet-

lenségre is figyelmeztet. Míg gyakran kiválóan „korszerűsíti" Madách szóhasználatát („A felséges nép itélend feletted"-ből „A felséges nép majd ítél fölötted" lesz), de ugyanilyen gyakran a máig eleven Madách-sorokat évtizedekkel veti vissza („Távolról rettegve nézed" Aranytól eredően „Távulnan rettegve nézed"-dé válik). Hogy miért javította így Arany? Talán mert ez volt az irodalmibb, ám ugyanakkor az élettelenebb is, márpedig a színpad mindig az *élő* nyelvet követeli meg magának.

Olykor a már-már szőrszálhasogatónak tűnő változtatások egyetlen – talán rosszindulatú, de meggondolandó – magyarázata: ha Arany írta volna a Tragédiát, így írja meg. Ilyen a „Mulat felette a jó ifjúság" sorban a „jó" jelző „víg"-re cserélése, de ez érthetetlen is, hiszen a „mulat"-ban jelen van a „víg". A „jó" viszont – színészen és rendezőn múlik – sokféle hangsúllyal szólalhat meg a színpadon, melyek közül a leginkább találó a *gúnyosan* lehet, mivel Lucifer mondja a londoni szín bábjátékos jelenetében, ahol a legfontosabb sorok: „Mulatságos komédia nagyon, / Szemlélni, mint szedé rá a kígyó / Az első nőt..." Kétségtelen, hogy Madách eredeti nyelve nyersebb, mint Aranyé, ám ez a nyelv pontosan fedi a drámai helyzetek látszólagos nyersességét, és még inkább a szokatlan, misztériumjátékokra emlékeztető, a 19. századtól idegen dráma-szerkezetet, így nem kevesebb történik a javításokkal, mint a forma és a nyelv egységének felborulása.

A elgondolkodtató: miért egyezett bele Madách vita nélkül a változtatásokba? Feltehetően Arany tekintélye és a magányos író csapdája miatt. Mert Madách kétségtelenül csapdában lehetett. Egy zseni, aki nem hisz önmagában! Utolsó, Aranynak írott levelének (1864. március 14.) hangvétele is erről árulkodik. Ez egyszerre alázatos, könyörgő és kétségbeesett kiáltás. Sűrűsödik benne az egyedüllét szorítása, a világ végén dolgozó író kételkedése írásaiban, s a szavak mögül is kiolvasható: Arany támogató jóindulatába vetett hite megkeseredett. „Vágj le, ölj meg ha kell mindég – de taníts, ez nekem itt még szükségesebb mint másnak, ki a főváros levegőjével szívhatja a közvéleményt magába." Mindez levelének vége, melyet betegsége érintésével kezd (haláláig fél év telik el!), és lényege: a költő-óriásnak küldött versei, novellái közül „holnapok, fél évek" múltán alig egy-kettő jelent meg, ráadásul az őszintén tisztelt Barát hallgat, így nem tudja, „ezek jók, a többi rossz – midőn én talán éppen másokat hittem jobbaknak."

Hogy milyen mértékű volt Arany hallgatása – félve írom le: közönye –, arra jellemző az utolsó, 1862. augusztusának végén küldött levele. Az alsósztregovai remete feltehetően már akkor is bátorító sorokat várhatott, ehelyett Arany – bár önmaga mentegetésével kezdi –, nem Madách hozzá küldött írásaival foglalkozik, hanem önmagával, Szilacs-fürdői életével. Ami ebben a levélben mégis megnyerő: közvetlen, valóban baráti hangja. Ezért is érthetetlen a későbbi hallgatás. Ez a csönd mintha azonos lenne azzal a kimért lelkesedéssel, hivatalos hanggal, ami első levelét (1861. szeptembere) jellemzi, mellyel a Tragédiát dicséri, kiadási lehetőségét felajánlja, egyben céloz arra: a hibák javítását magára vállalja. Barátibb hangot üt meg a következő levelében – egyben első javítási javaslatait is felsorolva –, de dicsérete egyszerre magasztaló és vállveregető. Ami ezután következik, azt mutatja: Arany is csapdába került, önmaga, tekintélye csapdájába. Ez a már elismert zseni képtelen volt Madách szemével olvasni a Tragédiát, beleélni magát a másik óriási személyiségébe, felismerni a másoktól eltérő – és másokétól eltérőt teremtő – alkotót, az egy személyben filozófust, írót, költőt, drámaírót – és politikust. Az első hét színre vonatkozó javaslatai és azok indoklásai is ezt mutatják. Ez a csapda az, amit Arany nem vett észre, ezért formálta Madách nyelvét a legtöbb esetben aranyjánosira. Ha Madách nincs egy más, Aranyénál súlyosabb csapdában, úgy vagy vitára, vagy nagyon határozott, elemző ellentmondásra késztette volna a Tragédia íróját. Kétségtelen, hogy Madách

csapdája a kegyetlenebb. Magalkuvása, beletörődése, Aranyba vetett feltétlen hite, a kiadás lehetőségének öröme mindennél nagyobb lehetett. Végre odavergődött, hogy szóbaállnak vele, írónak tekintik, nyilvánosságot kap. Keserű eredmény ez a megszenvedett, hallgatásra kényszerítő évtizedek után.

Megszenvedett, mert nemcsak írói sorsa volt kegyetlen. Magánélete, betegségén túl, tragédiák sorozata. Különös légköre lehetett már gyerekkorának is, hiszen – bár apja családja is nagy múltú volt – anyja rangban fölötte állt apjának, és személyisége is meghatározóbb lehetet. Ez a kemény anya akaratlanul tette tönkre fia életét azzal, hogy önmagát állította eléje mérceként, nőideálként. Mindezt fokozhatta két testvére tragikus vége: az egyik katonai küldetése közben lett halálos beteg, a másikat román „felkelők" ölték meg férjével és nagyobbik fiával együtt. Madáchot a forradalom bukása után meglehetősen későn tartóztatták le és ítélték el. A börtönév alatt felbomló házassága, későbbi, sikertelen szerelmi fellobbanásai, betegségének lelket is emésztő hullámzása az egyébként is befelé forduló egyéniséget még inkább önmagába zárta. Ezt fokozhatta fel az, amit költőként és drámaíróként élt át: kudarc-sorozata. Mindez együtt olyan lehetett, mintha nemcsak a hatalmasok – beleértve az irodalmét is –, hanem maga a sors esküdött volna ellene. Vesztes lett, a vesztesek tömegéből egy, és mégis győztes.

Ami Madách csapdájában máig figyelmeztető: átkozottul kegyetlen dolga van minden írónak, akit a politika vagy a pályatársak magányba kényszerítenek, akit éppen attól fosztanak meg, hogy írói személyisége kiteljesedjen. De Madách példája azt is mutatja: a magány, ha egyetlen remekművet is, de kikristályosíthat minden és mindenki ellenében. Igaz, iszonyú áron: beleegyezés a gyakran gondolatidegen változtatásokba, és beletörődés abba, hogy a Tragédiát sohasem láthatja színpadon. Arany csapdája ugyanakkor arra figyelmeztet: egyetlen ismert – méltán elismert – költő sem fogalmazhatja saját képére egyetlen ismeretlen író egyetlen sorát sem, igazi indok nélkül. Ez a kettős tanulság a Tragédia kettős olvasata: példa a múltból az irodalom jövőjének, hiszen hány *Commodus*nál gyöngébb dráma kapott színpadot Madách korában azért, mert írója a sokféle tűz közül valamelyik közelében melegedhetett, míg Madách...

De a Tragédiát mindennek ellenére ő írta meg!